

‘Geen buigingen naar rechts?’ Enkele opmerkingen over de programmatische ontwikkeling van het CDA tussen 1980 en 2010

James Kennedy en Hans-Martien ten Napel

Er lijken goede argumenten te zijn om te beweren dat de Europese christendemocratie in het algemeen en de Nederlandse christendemocratie in het bijzonder de afgelopen drie decennia ‘conservatiever’ zijn geworden. Deels valt dit natuurlijk te verklaren door hun historische karakter, dat vaker naar rechts dan naar links heeft geneigd. En al eerder is gezegd dat christendemocratische partijen voor een belangrijk deel de plaats innemen die conservatieve partijen hebben in andere landen. Het is dus geen wonder dat christendemocratische partijen de neiging hebben om ‘catch-all parties of the moderate right’ te zijn.¹ Een aantal kenmerken zou de christendemocratie aan de meer seculiere vormen van conservatisme verbinden: een somber mensbeeld dat wantrouwend staat tegenover utopische dromen en maakbaarheidsplannen, een grote belangstelling voor het behoud van ‘eigen’ tradities en de klassieke instituties van de samenleving – zoals de monarchie en de kerk, maar ook de natie – en een nadruk op de normering van staat en samenleving, inclusief een ontzag voor gezag. De voorkeur tijdens de kabinetsformatie van 2010 van een groot deel van het Christen Democratisch Appèl (CDA) voor een minderheidsregering met de rechts-seculiere Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD), gedoogd door de Partij voor de Vrijheid (PVV) kan als een bevestiging hiervan worden gezien, zij het dat hieraan zeker – voor zover het de PVV betreft – mede politiek-strategische overwegingen ten grondslag zullen hebben gelegen.

Dit alles neemt niet weg dat de christendemocratie – in zoverre het nuttig is om haar als monoliet te zien – lange tijd een grensgeval is geweest aan de progressieve rand van het conservatieve spectrum. Volgens de Belgische historicus Emiel Lamberts waren de Europese christendemocratische partijen geruime tijd de meest vooruitstrevende groep binnen een bredere familie van conservatieve partijen.² Hun betrekkelijke progressieve inslag kwam voort uit een christelijk-sociale ethiek, met name uit de sociale leer van de rooms-katholieke kerk. Door deze christelijke tradities stonden de confessionele partijen, en later de christendemocratische partijen, op gespannen voet met het conservatisme. De meer sociaalchristelijke

partijen in Nederland en België waren tenslotte historisch gezien van een andere snit dan de meer seculiere Duitse *Christlich Demokratische Union* (CDU).

Dit verschil was ten minste tot in de jaren zestig zichtbaar, maar de vraag is of dat nog steeds zo is. Door de secularisering (dat wil zeggen de ontkerkelijking, de ontkerstening en de ontbinding van vooral de traditionele katholieke *milieus*) zijn Europese christendemocratische partijen sinds de jaren zestig ‘bleker’ geworden en daardoor steeds minder te onderscheiden van seculiere conservatieve partijen.³ In de electorale concurrentieslag met vooral de oprukkende liberale partijen schuwen ook de Nederlandse christendemocraten – die lange tijd tot de meest progressieve christendemocratische partijen in Europa behoorden – niet per se meer het conservatieve etiket dat zij eens verwierpen.⁴ Volgens de politicoloog Paul Lucardie is het CDA wel degelijk conservatiever geworden: zo was de kritiek op het kapitalisme, die nog in 1980 zichtbaar zou zijn geweest, in het in 1993 herziene *Program van Uitgangspunten* zo goed als verdwenen. Het rapport *Nieuwe wegen, vaste waarden* dat twee jaar later verscheen, kon volgens Lucardie, met zijn kritiek op een vergaand liberalisme en een doorgeschoten tolerantie, zichtbaar onder andere in het drugsbeleid, worden aangeduid als ‘socially conservative’. Deze trend heeft zich voortgezet:

The election manifesto of 2002 [...] called for 10,000 more policemen (thus outbidding all other parties), less tolerant drugs policies, a more restrictive refugee and immigration policy, less governmental intervention and more room for *maatschappelijk verantwoord ondernemen*.⁵

Ondanks het feit dat het CDA een meer ‘communitaristische’ (dus in zijn optiek sociaalconservatieve) richting in is gegaan, is Lucardie echter voorzichtig met het trekken van harde conclusies. Desalniettemin stelt hij vast dat ‘even if the CDA has not turned into a (social) conservative party, it seems to be moving somewhat reluctantly in that direction’.⁶ Bovendien zou men kunnen stellen dat het CDA in de laatste jaren in ieder geval ‘conservatieve’ kiezers heeft getrokken; de politicoloog Joop van Holsteyn heeft gewezen op de uitgesproken voorkeur voor het CDA van de kiesgerechtigden die zichzelf in 2002-2003 op de schaal progressief-conservatief aan de conservatieve kant plaatsten.⁷

De ontwikkeling van het CDA in conservatieve richting heeft ook een bovennationale dimensie gehad. De nieuwe conservatieve *branding* bracht namelijk nieuwe mogelijkheden tot internationale samenwerking met zich mee. Niet alleen de secularisatie en een geleidelijk verlies van christelijke identiteit, maar ook de europeanisering van de christendemocraten hebben geresulteerd in een steeds nauwere samenwerking met de conservatieven uit landen die geen sterke christendemocratische traditie kennen. In het Europees Parlement werken de christendemocraten vanaf de jaren negentig in toenemende mate samen met conservatieve partijen, zowel binnen de kaders van de Europese Volkspartij (EVP) – zoals

in het geval van de *Partido Popular* uit Spanje – als daarbuiten – zoals in het geval van de Britse *Conservatives*, die overigens in 2009 de fractie van de EVP verlieten.⁸

Uiteraard is elke typering, ook omtrent de al dan niet conservatieve draai die het CDA zou hebben gemaakt, een precaire onderneming. De ‘etikettendiscussie’ over de ware aard van het CDA – met name of de partij conservatiever is geworden – is een debat dat ruim vijftien jaar aan de gang is, en de politicoloog Hans Vollaard heeft terecht opgemerkt dat dit iets ‘vermoeiends’ heeft. Dat heeft niet alleen te maken met de bekende ideologische flexibiliteit van de (Nederlandse) christendemocratie, zoals Vollaard beklemtoont, maar uiteraard ook met het begrip ‘conservatief zelf.’⁹ Soms wordt er een onderscheid gemaakt tussen ‘conservatieven’ en ‘neoconservatieven,’ waarin de laatstgenoemde groep in tegenstelling tot de eerste gelooft in de maakbaarheid van de samenleving, dat wil zeggen dat beleid de gewenste maatschappij kan bewerkstelligen.¹⁰

Of het CDA echt ‘neoconservatief’ is geworden, zoals oud-CDA-politicus Bert de Vries heeft beweerd, is maar de vraag.¹¹ Buiten Geert Wilders en zijn PVV lijken de Nederlandse politieke partijen niet echt goed aan te sluiten bij een rigoreus neoconservatisme van welke definitie dan ook, ook het CDA niet.¹² Maar ondanks de lastige terminologie lijkt het aannemelijk te stellen dat er in het CDA een verschuiving naar rechts heeft plaatsgevonden. De ideologische ontwikkelingen onder de christendemocraten – minder overheid en meer markt, een grotere nadruk op veiligheid en op gedeelde normen, en de beweging van een multicultureel naar een monocultureel ideaal¹³ – lijken alle een bevestiging te zijn van een markante en belangrijke verschuiving. Deze kreeg in het tweede kabinet-Balkenende haar hoogtepunt, met een nadruk op ‘bezit, waakzaamheid en eigen verantwoordelijkheid’ – de antithese van wat PVDA-leider en premier Joop den Uyl in de jaren zeventig ambieerde.¹⁴

Toch zijn er redenen om de stelling dat het CDA conservatiever is geworden te problematiseren. In de eerste plaats is de christendemocratie, zoals is opgemerkt door de politicoloog Kees van Kersbergen en anderen, altijd een eclectische beweging geweest met liberale, conservatieve en sociaaldemocratische denkbeelden die door elkaar heenliepen. In ieder geval blijft het een partij die zich nog steeds verzet tegen een te duidelijke indeling bij links of bij rechts.¹⁵ Hieraan kan worden toegevoegd dat de christendemocratische partijen van Europa – al wordt de christelijke basis daarvoor minder dan voorheen gearticuleerd – in het algemeen nog steeds grote nadruk leggen op de sociale dimensies van de samenleving, iets waarin zij zich duidelijk nog willen onderscheiden van (neo)liberale of seculier-conservatieve partijen met hun accent op individu en markt.¹⁶ De duurzame verbintenissen tussen mensen en de centrale rol die deze spelen in een rechtvaardige ordening van de samenleving blijven een herkenbaar element in een authentieke christendemocratie die een centrale plek wil behouden tussen overheid en markt. In dat opzicht is het centristische karakter van christendemocratische partijen geenszins verleden tijd. Zelfs de pogingen van CDA-leider Jan Peter Balkenende om het christelijk-sociale om te vormen tot een meer seculier communitarisme

langs de lijnen van de Amerikaanse socioloog Amitai Etzioni bevestigen dit beeld: het gaat om een politieke visie die bij uitstek centristisch denkt en vooral op zoek is naar een balans tussen individu en gemeenschap, staat en markt.¹⁷ Ook kan de hieruit sprekende mensvisie bezwaarlijk worden gekwalificeerd als pessimistisch (en dus ‘conservatief’). In een in 2006 verschenen rapport van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (WI) over dit onderwerp valt dan ook te lezen dat ‘de kern van het Evangelie is dat we niet in ultieme zin en definitief met de neus op de akelige feiten worden gedrukt, maar juist benaderd worden vanuit de acceptatie van de menselijke persoon. Die acceptatie appelleert tegelijkertijd aan het goede in mensen en nodigt daarmee uit tot herstel en tot verheffing.’¹⁸

Verder dient een eventueel ‘conservatiever worden’ noodzakelijkerwijze in relatieve zin te worden getoetst. In tenminste één opzicht zijn de Nederlandse christendemocraten in 2010 ‘conservatiever’ dan ze in 1977 waren, toen het eerste gezamenlijke verkiezingsprogramma van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de Katholieke Volkspartij (KVP) onder de naam CDA uitkwam (het organisatorische samengaan van het drietal vond plaats in oktober 1980 met de oprichting van het CDA als partij). De confessionele partijen en het CDA waren in de jaren zestig en zeventig zelf ‘gesociaaldemocratiseerd’, dat wil zeggen geneigd om de positieve rol van de overheid te beklemtonen. Deze houding is in de loop van de jaren tachtig en negentig duidelijk minder geworden, een teken van ‘verrechtsing’. Maar het is belangrijk te beseffen dat dit proces op zichzelf een reactie was op de ‘verlinksing’ van de christendemocratie daarvoor. Sterker nog: vanaf de jaren tachtig heeft zich een verrechtsing van een zeer groot deel van de Nederlandse politiek en die van een aantal andere Europese landen voltrokken, met name op het terrein van het sociaaleconomisch beleid, in de verwachting dat mensen zelf – en niet de overheid – verantwoordelijk worden geacht voor hun eigen leven. De verrechtsing van de sociaaldemocraten vanaf de late jaren tachtig, in Nederland en daarbuiten, is nog altijd een opvallender verschuiving dan parallelle processen binnen de al wat rechtser christendemocratie.

Maar wat houdt deze verrechtsing eigenlijk in en hoe zouden we deze moeten meten? De trend naar rechts werd al in 1983 gesignaleerd door de Duitse filosoof Jürgen Habermas. Hij onderscheidde daarbij de volgende elementen: 1) afstand nemen van keynesiaans beleid; 2) het reduceren van de taak van de overheid; 3) een antimodernistische terugkeer naar traditie en de ‘natuurlijke orde der dingen’; 4) in verband met de veiligheid van de natiestaat het leggen van een verband tussen externe dreigingen en probleemgroepen in de samenleving.¹⁹ Habermas’ kritisch-linkse beschrijving van het ‘nieuwe conservatisme’ kan terecht als enigszins tendentius worden beschouwd, maar geeft goed aan wat we vanaf de jaren tachtig als ‘conservatief’ zouden kunnen duiden. Dan vallen wel een paar dingen op, zeker in de Nederlandse situatie.

In de eerste plaats is dat het feit dat op de beide eerste punten – afscheid van Keynes en een inkrappende overheid met nieuwe taken voor de samenleving –

de ontwikkeling geenszins slechts een project is geweest van conservatieve partijen, maar in toenemende mate ook van de sociaaldemocraten zelf. ‘Liberal communitarianism’, zoals dat sinds de jaren tachtig werd geformuleerd, kan heel goed worden gezien als een gemoderniseerde vorm van de christendemocratie, maar past duidelijk minder bij de Nederlandse sociaaldemocraten, die het niettemin eveneens omarmd hebben.²⁰ In dit opzicht is de verrechtsing van het CDA minder opvallend dan het verdergaande proces van verrechtsing binnen de PVDA. Misschien geldt niet zozeer dat de christendemocratie verhoudingsgewijs naar rechts is opgeschoven, maar dat haar positie aan de centrumrechtse kant van het politieke spectrum meer het vaarwater is geworden van andere partijen, als gevolg waarvan haar eigen profilering moeilijker is geworden.

Ten tweede is het maar zeer de vraag of het CDA zich echt op de laatste twee toetsstenen van het nieuwe conservatisme heeft geprofileerd, met name die van een ‘return to tradition’ en een dubbele strijd tegen ‘the enemy within’ en ‘the enemy without’. Het CDA mag dan wel in de jaren 1977-1981 met Dries van Agt de man van het ‘ethisch reveil’ als zijn eerste minister-president gehad hebben, de nieuwe partij leek met betrekking tot ethische zaken eerder pacificerend dan provocerend te willen optreden, zeker in het geval van euthanasie en abortus.²¹ Hoewel er, zoals Lucardie opmerkt, vanaf de jaren negentig kritiek op het liberalisme was, is er bijvoorbeeld van een heldere lijn ten aanzien van het ‘traditionele’ gezin nauwelijks sprake geweest, zoals we zullen zien. Wel zou men kunnen stellen dat een actieve verdediging van de Nederlandse natie tegen gevaren van binnen en buiten een standpunt werd van het CDA. Dat is echter pas iets van de laatste jaren, en toen was de vijand niet het communisme – waar Habermas in 1983 nog expliciet van uitging – maar een migratie die Nederland en Nederlandse waarden dreigt te overwoekeren. Of de gearticuleerde angst van de laatste tijd vooral een angst voor de islam is, staat niet in de CDA-programma’s, al is zo’n angst wel voelbaar. Hoe dan ook, Habermas’ vierde criterium is pas betrekkelijk recent op het CDA van toepassing.²² Of het CDA verhoudingsgewijs evenwel conservatiever is geworden in een Nederland dat eigenlijk bijna als geheel alleen maar wil weten van integratie en aanpassing, is dan discutabel.

Werkwijze

In het navolgende zal gedetailleerder worden ingegaan op de vraag in welke mate de Nederlandse christendemocratie in de laatste dertig jaar verrechtst is. In zijn aanvaardingsrede van het lijsttrekkerschap verklaarde Van Agt in 1976: ‘Wij maken geen buigingen naar links en geen buigingen naar rechts.’²³ Gaat met name het laatste ook op voor de afgelopen drie decennia als geheel? Om dat te kunnen analyseren worden niet alle factoren in dit debat meegenomen, maar wordt de aandacht geconcentreerd op drie kernelementen uit de verkiezingsprogramma’s van het CDA. Deze informatie zal worden aangevuld met enkele rapporten van het

wi. Ongeacht over de wijze waarop men denkt over de inhoud van deze rapporten, kan men stellen dat de productie in kwantitatieve zin indrukwekkend is geweest. Dit impliceert dat deze bijdrage op geen enkele wijze de pretentie van volledigheid kan hebben. De praktisch-politieke opstelling in het parlement kan hierbij al helemaal niet worden behandeld, wat een verdere beperking van het onderstaande betoog inhoudt.

De verkiezingsprogramma's vormen evenwel een gezaghebbende bron, omdat deze zijn vastgesteld door de bevoegde partijorganen. Daarom is deze bijdrage in grote mate bepaald door deze documenten, waarbij veel citaten zijn opgenomen. Dat laatste is belangrijk, want de discoursen geven het nodige zicht op de ontwikkelingen binnen de partij en bieden een structurele benadering die tot nu toe – in de welles-nietesdiscussies over het vermeende conservatisme van het CDA – grotendeels uitgebleven is.

Deze bijdrage is evenmin volledig omdat wij, zoals vermeld, slechts aan de hand van enkele geselecteerde thema's uit de programma's observaties zullen formuleren. De betreffende punten zijn geselecteerd met het oog op de probleemstelling van deze bundel, namelijk of het CDA al dan niet valt te typeren als een sociaalconservatieve partij. Hieruit vloeit onze keuze voort voor de bestudering van respectievelijk: 1) een moreel-ethisch onderwerp (te weten huwelijk en gezin); 2) de visie op de overheid; 3) de opstelling van de partij in het integratievraagstuk. Deze drie onderwerpen zijn stuk voor stuk goede barometers van het christendemocratische gedachtegoed, althans zoals dit voor de verkiezingen wordt gepresenteerd, want ze zijn telkens terug te zien in de programma's. Bovendien geven ze samen de reikwijdte aan van de CDA-ideologie: de plaats van het gezin, de verhouding tussen overheid en samenleving, en vraagstukken rondom pluralisme en gedeelde identiteit die het migratiebeleid heeft opgeroepen. Uiteraard is uitvoeriger studie geboden, maar deze verkenning moet gezien worden als een eerste stap om het ideologische gehalte van CDA-verkiezingsprogramma's structureel onder de loep te nemen.

Huwelijk en gezin

In het 'Program van uitgangspunten' waarmee *Niet bij brood alleen*, het eerste verkiezingsprogramma van het CDA uit 1977 – toen de fusie van ARP, CHU en KVP nog niet tot stand was gekomen – opende, stelde het CDA zich te willen inzetten voor een samenleving 'waarin de geheel eigen plaats en verantwoordelijkheid van gezin en huwelijk worden erkend'. Het programma zelf bestempelde het gezin als 'een onmisbare pijler van onze samenleving': 'Het schept het meest geëigende opvoedingsklimaat voor kinderen en verschaft de noodzakelijke basis voor wettelijke regelingen.'²⁴ Deze formuleringen lijken naadloos aan te sluiten bij de traditionele christendemocratische belangstelling voor het gezin. Direct erna vroeg het CDA echter ook 'bijzondere aandacht' voor onder meer 'samenwonenden in

andere samenlevingsvormen', al voegde het daaraan toe: 'Voor zover andere samenlevingsvormen als huishouding worden erkend, wordt dit niet alleen in een voor hen voordelige zin (huisvesting) maar ook in een voor hen nadelige zin (studiebeurzen, sociale uitkeringen) toegepast.'²⁵ Al in de jaren zeventig richtte het CDA zich dus niet uitsluitend op het gezin, maar verruimde de partij de definitie van samenlevingsvormen die wettelijk beschermd dienden te worden, al stond de deur nog op een kier.

Vier jaar later, in het verkiezingsprogramma *Om een zinvol bestaan* (1981, geactualiseerd in 1982), ging het CDA een stap verder in de richting van erkenning: 'De mogelijkheden worden onderzocht om een registratie in te stellen voor samenlevingsvormen die aanspraak maken op met het gezin vergelijkbare rechten en plichten.'²⁶ In *Uitzicht. Samen werken voor morgen* (1986) leidde dit vervolgens tot een gelijkstelling van deze alternatieve samenlevingsvormen met het huwelijk: 'Het CDA hecht bijzondere waarde aan huwelijk en gezin en die duurzame samenlevingsverbanden waarin beide partners de verantwoordelijkheid voor elkaar aanvaarden.'²⁷ Het programma liet hierop volgen: 'Partners in een niet-huwelijks samenlevingsverband, die duurzaam de verantwoordelijkheid voor elkaar willen dragen, dienen voor hun onderlinge relatie (erfrecht, onderhoudsplicht) aanspraak te kunnen maken op met voor gehuwden vergelijkbare rechten en plichten. Daartoe zal een wettelijk erkende registratie van hun samenlevingsverband nodig zijn.'²⁸

De wijze waarop deze registratie precies in zijn werk diende te gaan, werd door het Wt verkend in het in maart 1986 verschenen rapport *I+I=samen*. Kenmerkend voor het rapport was dat het Wt het nadrukkelijk niet tot de taak van de overheid in een pluriforme samenleving rekende om de heteroseksuele exclusiviteit van het huwelijk te herstellen. Uitgangspunt was dat de overheid, in overeenstemming met de algemene notie van het verbond (die in theologische zin was afgeleid van Gods verbond met de mens), voorwaarden diende te scheppen voor het kunnen beleven van wederzijdse trouw. Ook de publieke erkenning van de lotsverbondenheid van mensen van hetzelfde geslacht was door de overheid als hoedster van de publieke gerechtigheid geboden, zij het dat voor hen een apart rechtsinstituut in het leven groepen moest worden naast het huwelijk. Een theologisch oordeel over deze homoseksuele 'samenlevers' viel buiten de competentie van de partij.²⁹ Dit laatste gold a fortiori voor homoseksualiteit in het algemeen, al is het CDA met name in de context van de Algemene wet gelijke behandeling tot dusverre wel consequent opgekomen voor de mogelijkheid om onderscheid te maken naar seksuele geaardheid door levensbeschouwelijke organisaties.³⁰

Met het rapport *I+I=samen* was de weg vrij om ook in de verkiezingsprogramma's rechtstreeks te verwijzen naar relaties tussen mensen van gelijk geslacht, zoals in *Wat echt telt* (1994): 'Samenlevingsvormen, waarin twee mensen, ook van gelijk geslacht of naaste bloedverwanten, duurzaam de verantwoordelijkheid voor elkaar aanvaarden, hebben aanspraak op met het huwelijk vergelijkbare rechten en plichten. Dit wordt wettelijk geregeld met inbegrip van de mogelijkheden van registratie van deze verbanden bij de gemeentelijke overheid.'³¹ De rechtspositie

van partners in geregistreerde samenlevingsvormen diende zowel ten opzichte van elkaar (bijvoorbeeld op de gebieden van het huwelijksvermogensrecht, de alimentatie en het erfrecht) als ten opzichte van derden (bijvoorbeeld bij de huurbescherming) als in relatie tot de overheid (belastingen, sociale zekerheid, studiefinanciering) gelijk te zijn aan die van gehuwden.³²

Het was op deze in eigen ogen principiële, want op een relationele benadering gebaseerde, stellingname dat het CDA in de jaren erna een eigentijds familie- en gezinsbeleid trachtte te formuleren. Belangrijke aanzetten daarvoor, in het bijzonder op de punten van opvoedingsondersteuning, de combinatie van zorg en werk en van financieel en fiscaal beleid, en vanuit het principe van keuzevrijheid, werden door het w1 geleverd in rapporten als *De verzwegen keuze van Nederland. Naar een christen-democratisch familie- en gezinsbeleid* uit 1997 en *De druk van de ketel. Naar een levensloopstelsel voor duurzame arbeidsdeelname, en tijd en geld voor scholing, zorg en privé*, uit 2001. Het CDA mocht dan de kaders voor familie en gezin naar de maatstaven van de christelijk-burgerlijke moraal aanzienlijk hebben verruimd, er bleef wel een sterke nadruk op 'samenlevingsvormen'. Daarin stond het CDA niet alleen, want de uitbreiding van gezinsvriendelijke overheidsmaatregelen was vanaf de jaren tachtig een internationale trend, waaraan bijvoorbeeld ook de sociaaldemocratie haar steun verleende.³³

In het programma *Samenleven doe je niet alleen*, dat was opgesteld voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1998, opende het werkprogramma zelfs met het streven van het CDA naar 'een gezins- en familievriendelijke samenleving'. Concreet leidde dit onder meer tot een pleidooi voor een minister verantwoordelijk voor het gezinsbeleid, zoals eerder reeds bepleit door de voorzitter van de Tweede Kamerfractie Enneüs Heerma.³⁴ Vier jaar later, in *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid* (2002), luidde de eerste van de tien prioriteiten van de partij voor de komende kabinetsperiode: 'Gezinnen met kinderen krijgen meer keuzevrijheid in het combineren van werken, zorgen en leren. Daarnaast komt er meer financiële armslag voor gezinnen door een hogere kinderbijslag en kinderkorting. De kinderopvang wordt fors uitgebreid met vele duizenden plaatsen.'³⁵ Een van de prioriteiten voor een modern familie- en gezinsbeleid alsmede arbeidsmarktbeleid vormde het zogeheten 'levensloopsparen'. Dit hield in dat de overheid fiscaal een levensloopverzekering voor werknemers van 18 tot 65 jaar zou ondersteunen, op grond waarvan een uitkering wordt geboden tijdens onder meer studie-, zorg- en opvoedingsverlof.³⁶

In *Vertrouwen in Nederland. Vertrouwen in elkaar* (2006) wees het CDA erop dat in de voorafgaande kabinetsperiode, toen de partij samen met de VVD en D66 in het tweede kabinet-Balkenende samenwerkte, gezinnen financieel waren geholpen door onder andere de afschaffing van het lesgeld voor zestien- en zeventienjarigen en de gratis zorgverzekering voor kinderen. Het programma verwoordde opnieuw het belang van gezinnen, evenals de door het CDA gehanteerde definitie daarvan:

‘Geen buigingen naar rechts?’

Hoe mensen functioneren, hoe ze omgaan met anderen en welke prioriteiten ze in het leven stellen wordt voor een groot deel bepaald door hun opvoeding. En die vindt, zoals we weten, vooral plaats in het gezin. We kunnen dan ook rustig zeggen: wat goed is voor gezinnen, is goed voor Nederland. Goed functionerende gezinnen bieden geborgenheid en dragen de waarden over die onze samenleving bij elkaar houden. Daarom pleit het CDA voor een gezinsvriendelijk overheidsbeleid. Daarbij gaat het om een samenlevingsverband waarbinnen één of meer volwassenen de verantwoordelijkheid dragen voor de verzorging en opvoeding van één of meer kinderen.³⁷

Om een dergelijk gezinsvriendelijk overheidsbeleid te bevorderen, herhaalde het CDA tevens zijn pleidooi voor een minister voor emancipatie-, jeugd- en gezinszaken.³⁸ Het verkiezingsprogramma uit 2010, *Slagvaardig en samen*, bestempelde gezinnen en families als ‘het fundament en cement van onze samenleving’, zonder daaraan opvallende nieuwe voorstellen toe te voegen.³⁹ De nieuwste loot aan de stam van de wetenschappelijke rapporten van het CDA over dit thema is het eveneens in 2010 verschenen *Vertrouwen in ouders. Een christen-democratische visie op gezins- en familiebeleid*. Hierin worden onder meer vraagtekens geplaatst bij de vormgeving van de Centra voor Jeugd en Gezin, en de uitbreiding van de levensloopregeling tot een integrale levensloopverzekering bepleit.

Met zijn nadruk op het gezin is het CDA tijdens zijn hele bestaan een bewuste voorstander van dit traditionele samenlevingsband geweest; een erfenis uit het confessionele verleden. In dit opzicht zou het betreffende beleid kunnen worden bestempeld als conservatief. Zoals we hebben gezien, is het echter allerminst evident dat het CDA in vergelijking met dit eigen verleden of de maatschappelijk context nu zoveel conservatiever is geworden. Eerder heeft de partij zich aangepast aan de toenemende tolerantie ten aanzien van alternatieve samenlevingsvormen in de samenleving.

De rol van de overheid

Richten we onze blik op de CDA-visie op de verhouding tussen overheid en samenleving, dan valt op dat de partij in het programma *Niet bij brood alleen* (1977) enerzijds constateert dat de nodige problemen te herleiden waren tot het gegeven dat de Nederlandse maatschappij onvoldoende overeenkomsten had vertoond met ‘een echt verantwoordelijke samenleving’: ‘Ons appèl op de huidige samenleving is dat wij aan dat antwoord geven voorrang moeten verlenen, ook al kost dat wellicht een vertraging in de uitbouw van ons materieel geluk.’⁴⁰ Anderzijds wilde men met het programma eveneens onderstrepen:

[...] dat naar onze overtuiging de overheid er op haar eigen wijze aan moet meehelpen, dat uit onze samenleving dat antwoord komen kan. De overheid

kan het antwoord niet voor of namens een gehele samenleving verzorgen. Zij mag dat ook niet doen. Maar wel zal ze op een rechtvaardige wijze de weg moeten banen en eventuele barrières moeten opruimen, zodat onze samenleving beter dan tot nu toe aan eigen veelkleurige verantwoordelijkheden kan toekomen. [...] De weg naar de medemens zal meer dan tot dusver ook door het overheidsbeleid moeten worden mogelijk gemaakt [...].⁴¹

De klassieke christendemocratische oproep tot een ‘verantwoordelijke samenleving’ is derhalve weliswaar zichtbaar in het eerste CDA-programma, maar het programma bepleit tevens een opvallend positieve rol voor de overheid ten dienste van ‘de medemens’, een overigens typisch christelijk-humanistisch geluid uit de jaren zestig en zeventig dat snel zou verdwijnen.

Een dieper beleefd besef van de grenzen van het vermogen van de staat bij het CDA en zijn wetenschappelijk bureau liet op zich wachten tot het begin van de jaren tachtig, toen het in brede kring duidelijk werd dat verregaande insnoering van de overheid onvermijdelijk was. Het erop volgende verkiezingsprogramma, *Om een zinvol bestaan* (1981, geactualiseerd in 1982), werd gekenmerkt door een gevoel van urgentie: ‘Er zal een werkelijke ombuiging nodig zijn, omdat de geijkte middelen, die in de jaren zeventig zijn gehanteerd niet meer blijken te voldoen. Met een simpele bezuinigingspolitiek – hoe noodzakelijk ook op zichzelf – komen wij er niet. Er zal iets in de structuur van onze maatschappelijke orde moeten veranderen.’⁴² En: ‘Wij staan inmiddels met de rug tegen de muur [...].’⁴³ Voor de oplossing van de problemen werd echter niet in de eerste plaats naar de overheid gekeken: ‘De problemen liggen dikwijls op een dieper niveau en vragen dus ook om meer dan een cijfermatige aanpak. Hier blijkt in feite hoe beperkt het gezag en de macht van de overheid zijn. [...] Een analyse van wat er thans op sociaal-economisch terrein aan de gang is kan het daarom niet stellen zonder een verband te leggen met datgene wat mensen ten diepste beweegt.’⁴⁴

Waar het CDA nu op doelde, was een cultuuromslag waarin de samenleving méér en de overheid minder moest doen. Deze werd onder woorden gebracht in invloedrijke rapporten als *Appel en weerklank. Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij* (1983) van de partij als geheel en *Werkloosheid en de crisis in onze samenleving. De samenhang tussen economie, cultuur en politiek* (1984) van het WI, waarin een pleidooi werd gehouden voor een ‘confrontatiepolitiek’ in de zin van het uitlokken van het (weer) gaan waarmaken van ieders primaire verantwoordelijkheid voor zowel eigen leven als de medemens.⁴⁵

In *Uitzicht. Samen werken voor morgen* (1986) noemde het CDA het ‘bemoedigend’ dat de bereidheid om zelf verantwoordelijkheid te dragen in de samenleving was toegenomen.⁴⁶ Het programma stond uitgebreid stil bij de rol van de overheid en bepleitte – in lijn met het eerdere partijrapport – een verzorgingsmaatschappij in plaats van de vigerende verzorgingsstaat:

‘Geen buigingen naar rechts?’

Evenmin beschouwen wij de maatschappij als een samenleving, waarvan de Staat alle touwtjes in handen houdt. De overheid is niet (en kan ook niet zijn) een almachtig orakel dat de oplossing aanreikt voor elk probleem waar iemand zelf geen gat meer ziet. [...] Juist door het prijskaartje te veronachtzamen dat aan elke algemeen-begeerde overheidsvoorziening hangt, is ons land in zo’n diepe crisis geraakt. Het CDA wil meer ruimte scheppen voor eigen verantwoordelijkheid van personen en groepen. Sinds de Tweede Wereldoorlog is met steun van christendemocraten een ‘Verzorgingsstaat’ opgebouwd, waardoor veel goede dingen tot stand kwamen. Ook dat laatste mag, bij alle kritiek, niet worden vergeten. Maar die verzorgingsstaat is geleidelijk uit zijn krachten gegroeid. [...] In plaats van een verzorgingsstaat heeft het CDA bij zijn beleid een verzorgingsmaatschappij voor ogen. Mensen moeten de kans hebben vanuit eigen visie en inspiratie de ontwikkeling van de [samenleving] kleur en vaart te geven.⁴⁷

De plaats van de terugtrekende overheid diende te worden ingenomen door ‘andere samenlevingsorganisaties’. De overheid had vervolgens weer wel de rechten van deze ideële organisaties en commerciële ondernemingen ‘zowel te garanderen als duidelijk te begrenzen’. Tevens behield de overheid ‘haar wezenlijke opdracht: schild te zijn voor de zwakken, de veiligheid van burgers te beschermen en overtreding en ontduiking van wetten tegen te gaan’.⁴⁸ Het program van 1986 beklemtoonde bovendien dat het beoogde terugtreden van de overheid geen doel op zichzelf vormde, maar veeleer viel te beschouwen als een middel om tot gespreide verantwoordelijkheid te komen.⁴⁹

Het verkiezingsprogramma *Verantwoord voortbouwen* uit 1989 zette de ingezette lijn van ‘vermaatschappelijking’ onverdroten voort:

Maatschappelijke organisaties zullen nog meer dan reeds nu het geval is, verantwoordelijkheden moeten oppakken. Vele mogelijkheden dienen zich aan: actief milieubeheer door bedrijven en organisaties, toetsing en signalering van milieu-schade, zelfbeheer en zelfbestuur in de volkshuisvesting, in het onderwijs, in de gezondheidszorg; buurtactiviteiten ter voorkoming van criminaliteit, vaststelling van flexibele arbeidsverhoudingen per onderneming, meer verantwoordelijkheid voor de sociale partners, betrokkenheid van maatschappelijke organisaties bij ontwikkelingshulp en bevordering van de mensenrechten, enzovoorts.⁵⁰

Het programma erkende, ongetwijfeld wijs geworden door de ervaringen uit de afgelopen jaren, dat de verantwoordelijke samenleving niet eenvoudigweg kon worden ‘geproclameerd’. In plaats daarvan moest deze zorgvuldig worden opgebouwd, waarbij paradoxaal genoeg een belangrijke rol was weggelegd voor de overheid. Deze moest een beleid voeren dat ‘een realistische kijk ontwikkelt op wat een echte overheidstaak is’ en zorgen voor een daadwerkelijke ‘overdracht van

daarvoor in aanmerking komende taken naar maatschappelijke organisaties en naar de marktsector', zodat 'de diverse "partijen" op een billijke wijze zonder elkaar te overheersen of te verdringen, hun eigen mandaat tot gelding kunnen brengen'.⁵¹ De verantwoordelijke samenleving vergde derhalve een verantwoordelijke overheid:

Het CDA heeft nimmer willen pleiten voor een terugtrekkende overheid als zodanig, maar wilde een anders optredende overheid, een overheid die zich vanuit het gerechtigheidsmotief concentreert op haar essentiële taken en op andere terreinen samenwerking en gedeelde verantwoordelijkheid zoekt. [...] De overheid is schild voor de zwakken in de samenleving. Zij waarborgt de rechtsorde en ziet toe op de handhaving van zuivere rechtsbetrekkingen. Ze zet zich in voor een toereikende fysieke en maatschappelijke infrastructuur. Zij geeft gestalte aan de sociale grondrechten. En de overheid voert een stimulerend beleid om vermaatschappelijking metterdaad mogelijk te maken.⁵²

Het streven naar een verantwoordelijke samenleving als zodanig werd in het programma uit 1989 omschreven als 'een maatschappelijke, politieke en bestuurlijke vernieuwing die volledige inzet van burgers en maatschappelijke organisaties bevordert, het weefsel van de samenleving herstelt en versterkt, en de uitvoering van de kerntaken van de overheid tot haar recht doet komen'.⁵³

Interessant in het laatste citaat is dat hierin ook de burger zelf zijn intrede lijkt te doen in het verhaal over de verantwoordelijke samenleving, dat tot dan toe nog vooral leek te gaan over maatschappelijke organisaties enerzijds en de overheid anderzijds.⁵⁴ Ook de zogeheten individualisering van de maatschappij kreeg haar beslag in de christendemocratische visie op de verantwoordelijke samenleving. Dit sterkere accent op de rol van de burger werd in het programma *Wat echt telt* (1994) voortgezet doordat daarin gesteld werd dat het CDA stond voor:

[...] een politiek die burgers de mogelijkheid en de middelen verschaft om deel te nemen aan het maatschappelijk verkeer. Op eigen kracht, in eigen verbanden en vanuit eigen waarden en normen. De vele vormen van eigen initiatief van burgers en maatschappelijke organisaties zijn uniek en onvervangbaar. [...] In gezin en kerk, onderneming en vakbond, school en actiegroep ligt de basis voor een verantwoordelijke samenleving.⁵⁵

Wat verder in het verkiezingsprogramma legde de partij ook de nadruk op de creativiteit van de samenleving: 'Niet alleen de flexibiliteit en de inventiviteit van de overheid, maar ook die van de burgers en hun maatschappelijke organisaties bepalen de veerkracht en het aanpassingsvermogen van de samenleving'.⁵⁶ In bekend geworden bewoordingen ontwaarde het programma met het grote accent op 'burgers' tussen de jaren tachtig van de vorige eeuw en het jaar 1994 een 'waterscheiding'. Meer dan ooit waren in de gewijzigde nationale en internationale

verhoudingen 'burgers nodig met verantwoordelijkheidsbesef, burgers die boodschap hebben aan de medemens en op basis van respect en tolerantie met elkaar samenleven. Burgers, die de zin van hun leven verankerd weten in betrokkenheid bij anderen en bij de gemeenschap.'⁵⁷

Enkele jaren voordat het verkiezingsprogramma verscheen, had de visie op de verantwoordelijke samenleving een verdere uitwerking gekregen in het rapport *Publieke gerechtigheid. Een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving* (1990) van het w1, zij het op een wat klassiekere wijze. De zware nederlaag van het CDA bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 maakte echter een nieuwe plaatsbepaling nodig, hetgeen resulteerde in het belangwekkende, in 1995 verschenen rapport *Nieuwe wegen, vaste waarden. Aanzet tot een strategisch beraad binnen het CDA*. Dit rapport onderscheidde, overigens in lijn met het verkiezingsprogramma van het jaar ervoor, als vijf strategische doelen waarop de christendemocratische politiek zich diende te richten: een 'waarden'volle samenleving waarin naast persoonlijke ontplooiing plaats was voor gemeenschappelijke inzet, een veilige samenleving, een samenleving waarin iedereen participeert, een duurzame samenleving en – zij het als sluitstuk – een solide overheid.

De vruchten van deze hernieuwde bezinning waren zichtbaar in het verkiezingsprogramma *Samenleven doe je niet alleen* uit 1998 in de zin dat het op een – zeker ten tijde van het eerste paarse kabinet-Kok van PVDA, VVD en D66 onderscheidende wijze – pleitte voor 'versterking van het primaat van de samenleving'. Mogelijk deels in reactie op de paarse tijdgeest kwamen hierin weer vooral de maatschappelijke verbanden aan bod, al verdween de burger niet geheel uit beeld:

In de wijze waarop mensen zich verantwoordelijk weten voor elkaar en hun omgeving, en daar in hun dagelijkse samenwerking in verbanden en organisaties vorm aan geven ligt het fundament van de samenleving. Niet in markt, overheid of recht. [...] [In deze dagelijkse verbanden] ligt ook de voedingsbodem voor het maatschappelijk vermogen tot verandering en om aan nieuwe uitdagingen te beantwoorden. Het CDA hecht eraan dat burgers alle kansen krijgen zich daarvoor in te zetten.⁵⁸

Complementair hieraan was een 'waarborgende en slagvaardige overheid':

Ruimte voor samenleven, ontplooiing en menselijke maat vragen een overheid die met gezag effectief kan optreden waar dit wezenlijk is voor het functioneren van mensen, gemeenschappen en de maatschappij. Beleid dat in publiek-private samenwerking tot stand komt, is doorgaans doeltreffender, meer aanvaard, flexibeler en vaak ook goedkoper dan beleid waar ambtelijke diensten zich mee moeten belasten. De verantwoordelijkheid voor invulling, organisatie, uitvoering en handhaving van publieke belangen dient zoveel mogelijk bij de directbetrokkenen te worden gelegd.⁵⁹

Het programma *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid* (2002) viel op doordat daarin, evenals in 1994 reeds het geval was geweest, iets meer werd ingezoomd op de burger. Zo was de bedoeling van het programma dat het zou leiden tot een 'betrokken samenleving waarin respect, fatsoen, integriteit, verantwoordelijkheid en zorg voor elkaar de boventoon voeren'. De overheid moest er wel voor zorgen dat de 'eigen taken' op 'hoog niveau' zouden worden uitgevoerd, en daarvoor waren 'structurele veranderingen' nodig.⁶⁰ In dit verband bepleitte het programma, in het verlengde van een reeks rapporten van het WI uit de jaren ervoor,⁶¹ onder meer voor 'vraagfinanciering' in een reeks van sectoren:

Niet de overheid bepaalt het aanbod van de instellingen, maar de gebruikers. Dat betekent dat instellingen als zorgaanbieders en scholen zich moeten gaan richten op de zorgvrager, klant, scholier of ouder, omdat zij dan niet langer afhankelijk zijn van de overheid, maar van de keuze van de mensen zelf. [...] De overheid waarborgt en stelt regels aan de kwaliteit en (financiële) toegankelijkheid. Het betekent dat er meer ruimte komt voor non-profit- en maatschappelijke initiatieven en ondernemerschap, zodat een pluriform en fijnmaziger aanbod ontstaat. Dit maakt onnodige staatsbemoeienis en bureaucratie overbodig.⁶²

In *Vertrouwen in Nederland. Vertrouwen in elkaar* (2006) werd in het bijzonder teruggeblikt op de stelselherziening van de gezondheidszorg onder de eerste kabinetten-Balkenende, die gericht was geweest op het bevorderen van vraagstukking, concurrentie en marktwerking. Tegelijkertijd gaf het programma aan dat dit als het aan het CDA lag nog slechts het begin was:

Nog steeds hebben scholen, zorginstellingen en woningbouwcorporaties te vaak het gevoel dat men eerst de overheid om toestemming moet vragen voordat er iets te ondernemen valt. Dat moet anders en het kán anders. Minder regels, schaalverkleining, méér vertrouwen in het vakmanschap en de creativiteit van mensen, en méér ruimte voor initiatief.⁶³

Zoals reeds uit bovenstaand citaat blijkt, was een nieuwe noemer waaronder dit beleid werd gepresenteerd die van de 'beroepseer', die voor tal van professionals was verworpen tot 'beroepszeer':⁶⁴

Voor het CDA zijn scholen, universiteiten, zorginstellingen, woningbouwverenigingen en welzijnsinstellingen geen filialen van de overheid. [...] Naarmate de papierberg groeide, kwijnden in deze sectoren de passie en de bezieling weg. Beroepseer maakte plaats voor beroepszeer. Goedkeuring van de overheid werd gaandeweg belangrijker dan de tevredenheid van ouders, studenten of patiënten.⁶⁵

‘Geen buigingen naar rechts?’

Het CDA wenste hiertegenover vertrouwen terug te geven aan de samenleving. Zo verwachtte het veel van ‘een maatschappelijk middenveld waarin studenten en universiteiten annex hogescholen gezamenlijk hun energie weer meer kunnen richten op uitstekend onderwijs, waarin verzekerden en verzekeraars afspraken maken met zorginstellingen over de kwaliteit, de prijs en de toegankelijkheid van de zorg, en waarin woningbouwcorporaties bijdragen aan een goede huisvesting, betaalbare huren, leefbare wijken en een goede dienstverlening voor bewoners’.⁶⁶

Ook het verkiezingsprogramma van 2010 met als titel *Slagvaardig en samen*, ten slotte, beklemtoonde de aanvullende rol van de overheid:

Volgens het christendemocratisch beginsel van gespreide verantwoordelijkheid moet de overheid slechts subsidiair en aanvullend optreden. Het bevorderen van het algemeen belang gebeurt zoveel mogelijk op particulier initiatief en alleen waar nodig door de overheid. [...] Hierin moet rekening worden gehouden met de veerkracht en mogelijkheden tot zelfcorrectie van de samenleving, maar daarom moeten overheidscorrecties zich dan ook richten op de revitalisatie van de maatschappelijke zelfredzaamheid.⁶⁷

Al met al is tussen 1977 en 2010 de CDA-visie op de overheid duidelijk veranderd. In het eerste programma kreeg, naast de rol van de samenleving, de staat een belangrijke functie toebedeeld. Een besef dat de overheid aan haar grenzen was geraakt, kenmerkte de partij vanaf de jaren tachtig. Sinds de jaren negentig leek de fiducia van het CDA in de samenleving alleen maar gegroeid, waarbij dit vertrouwen soms wat meer de ‘burgers’ betrof, maar altijd (tevens) de klassieke maatschappelijke verbanden. Er werd vanaf het laatste decennium van de vorige eeuw steeds meer van de samenleving verwacht. In dit opzicht is het CDA – overigens net zoals andere partijen – ‘conservatiever’ of ‘rechtser’ geworden; de overheid moest minder doen.

Of de hierboven behandelde programma’s en rapporten echter getuigen van een sterk ‘neoliberaal’ geluid valt te betwijfelen. Het CDA mag wel meer ruimte voor burgers en markt willen scheppen, maar de sociale banden in de maatschappij blijven meestal centraal staan – een belangrijke lijn van continuïteit sinds het eerste CDA-verkiezingsprogramma *Niet bij brood alleen* van 1977. In dat opzicht blijkt de ‘sociale’ visie van de klassieke christendemocratie nog steeds aanwezig te zijn, althans op papier, hoewel de christelijke basis voor het sociale denken weinig geëxpliciteerd wordt. Of het voor het CDA dierbare maatschappelijk middenveld voldoende in staat is om de ideologische visie van de partij uit te voeren, is een vraag ten aanzien waarvan de partij vanaf de jaren negentig niet erg kritisch is geweest. Maar de terugtrekkende overheid heeft het CDA in de afgelopen drie decennia de kans gegeven om een middenpositie te kiezen tussen al te veel overheid en al te veel markt, en zo zijn positie te behouden in het ideologische centrum van de Nederlandse politiek.

Integratiebeleid

Grotere veranderingen zijn er te merken bij de derde en laatste toetssteen van het Nederlandse ideologische krachtenveld die we in deze beschouwing onderzoeken, wat we nu 'integratiebeleid' zouden noemen. Volgens het verkiezingsprogramma *Niet bij brood alleen* (1977) diende het buitenlandse werknemers te worden toegestaan om voor een langer verblijf in ons land te kiezen.⁶⁸ Opvallend was de daarbij behorende oproep aan Nederlanders om meer te leren over de nieuwe ingezetenen: 'De Nederlandse bevolking moet worden geïnformeerd betreffende de cultuur- en leefgewoonten van de in ons land verkerende minderheidsgroepen, waaronder buitenlandse werknemers, Surinaamse Nederlanders en Zuid-Molukkers.'⁶⁹

Vier jaar later, in *Om een zinvol bestaan* (1981, geactualiseerd in 1982), was het juist niet de bedoeling dat het aantal buitenlandse werknemers in Nederland verder zou worden uitgebreid.⁷⁰ Wel stelde het programma iets verderop:

Wezenlijk is dat de culturele minderheden in staat worden gesteld hun eigen identiteit te beleven. Een duidelijk respect voor hun eigen aard, gepaard gaande met een straf optreden tegen discriminatie, is een essentiële voorwaarde voor een gelijkwaardige positie van de minderheden en met wie wij immers tezamen de Nederlandse samenleving vormen.⁷¹

Gelijkwaardigheid en antidiscriminatie waren niet de enige doelstellingen van het CDA. De partij noemde daarnaast de emancipatie van de nieuwkomers en het ontstaan van een pluriforme maatschappij:

Respect voor de verscheidenheid in de Nederlandse samenleving is een onmisbare voorwaarde voor de culturele, sociale en economische emancipatie van minderheden. [...] De structuur van de Nederlandse samenleving zal zich derhalve verder in pluriforme zin moeten ontwikkelen om aan de emancipatie van minderheden ruimte te geven. [...] Het overheidsbeleid dient zich te richten op een wederzijds proces van toegroeien naar een multiculturele samenleving, een acculturatie met respect voor elkaars identiteit.⁷²

In enkele daarop volgende programma's werd steeds een combinatie bepleit van een restrictief toelatingsbeleid voor vreemdelingen en een ruimhartig vluchtelingenbeleid.⁷³ Het eerste programma dat er weer uitsprong was *Samenleven doe je niet alleen* (1998), aangezien hierin de vermoedelijk aan Etzioni ontleende metafoor werd gehanteerd van Nederland als een 'mozaïek van groeperingen met eigen tradities, instituties en levensstijlen, die actief deelnemen aan de samenleving. Aldus wordt de Nederlandse cultuur verrijkt.' Dat sommige groepen 'met succes' geïntegreerd waren en anderen geïsoleerd 'achterbleven', zou de verscheidenheid alleen maar vergroten.⁷⁴ Gelet op dit beeld van verrijking, verrast het niet dat het

‘Geen buigingen naar rechts?’

programma culturele minderheden de ruimte wilde blijven geven om zich te ontplooiën:

Voor de beleving van de religieuze of levensbeschouwelijke identiteit van minderheden moet binnen de grenzen van de rechtsorde ruimte blijven. Het plurale onderwijs-, omroep- en persbeleid, gebaseerd op richtingen en stromingen met een eigen identiteit legt hiervoor de basis. Dat geldt ook de geestelijke verzorging in penitentiaire inrichtingen, zieken- en verpleeghuizen en de krijgsmacht. Initiatieven tot oprichting van een eigen Nederlandse opleiding van geestelijke voorgangers worden gesteund.⁷⁵

Voor het eerst gaf het programma van 1998 echter tevens aan dat Nederland in het algemeen en de minderheden in het bijzonder nadrukkelijk deel uitmaken van een groter nationaal geheel:

Het CDA wil een overheid die de wezenskenmerken van de Nederlandse identiteit beschermt en uitdraagt in internationale verhoudingen. Die identiteit is gestempeld door geloof en levensbeschouwing, vrijheidszin, gelijkberechtiging en verdraagzaamheid ten opzichte van minderheden, openheid voor impulsen van over de grens en een sterke internationale oriëntatie.⁷⁶

Pas aan het begin van de nieuwe eeuw zou het CDA, waarschijnlijk mede onder invloed van de opkomst van Pim Fortuyn, de schaduwkanten van de aanwezigheid van migranten in Nederland benoemen. Het programma *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid* uit 2002 kende dus een primeur, in de zin dat het CDA aangaf zich bewust te zijn van ‘zowel de problemen als de meerwaarde die de komst van nieuwkomers naar ons land met zich meebrengen’.⁷⁷ Ook werd de inburgering van de migranten niet langer aangemerkt als inspanningsverplichting, maar als resultaatverplichting.⁷⁸ Geschreven in de maanden voor de *landmark* Tweede Kamerverkiezingen van 2002 was de houding van de partij nog relatief mild, al nam de nieuwe lijsttrekker Balkenende in deze periode geen blad voor de mond door in een bekend geworden citaat te stellen dat ‘de multiculturele samenleving [...] niet iets [is] om naar te streven’.⁷⁹

Een stringenter geluid in het verkiezingsprogramma liet nog vier jaar op zich wachten, toen Nederland inmiddels in heel ander vaarwater was beland. Het programma *Vertrouwen in Nederland. Vertrouwen in elkaar* (2006) zette, voortbouwend op het rapport *Investeren in integratie. Reflecties rondom diversiteit en gemeenschappelijkheid* (2003) van het W1, de acht jaar eerder ingeslagen weg met kracht voort door gemeenschappelijke waarden te bestempelen als ‘het cement van de samenleving’. Hier was weinig ruimte meer voor wat de partij inmiddels beschouwde als de negatieve uitwassen van de culturele verscheidenheid in Nederland. Het CDA wenste:

[...] dat de overheid waakt over de kernwaarden van de rechtsstaat, het haatzaaien bestrijdt, geen fenomenen als eerwraak, gedwongen uithuwelijken etc. tolereert. Ook religie kan en mag nooit en te nimmer een vrijbrief zijn voor gedrag dat tegen de kernwaarden van de samenleving ingaat. Rond die kernwaarden is er wat het CDA betreft geen ruimte voor een multiculturele samenleving. Veelkleurigheid en verschil gedijen alleen wanneer basiswaarden worden gedeeld [...].⁸⁰

Het programma keerde weliswaar terug naar de metafoor van Nederland als ‘een veelkleurig mozaïek van mensen met verschillende sociale en culturele achtergronden, met verschillende godsdiensten en levensovertuigingen’. De verschillen mochten echter alleen maar bestaan in zoverre zij te verbinden waren met Nederlandse waarden:

Samenleven met al die verschillen kan echter alleen als we vertrouwen in elkaar hebben. Het fundament daarvoor ligt in de waarden die we delen. Respect voor elkaar, solidariteit, de overtuiging dat ieder mens gelijk is, het geloof in democratie en vrijheid van meningsuiting, het besef van onverenigbaarheid van geloof en dwang. Zonder dat fundament versplintert de samenleving en leven we langs elkaar heen. Tolerantie wordt dan onverschilligheid. Op die waarden kunnen en moeten we elkaar daarom aanspreken, ook binnen en vanuit religieuze instellingen en identiteitsgebonden organisaties. En deze waarden moeten ook worden overgedragen. In de opvoeding, in het onderwijs, in het kunst- en cultuurbeleid, op nationale feestdagen. [...] Fatsoen, respect, tolerantie zijn belangrijke aspecten van burgerschap. Vertrouwen, verantwoordelijkheid en veiligheid zijn onlosmakelijk met elkaar verweven.⁸¹

Dergelijke beschouwingen keerden terug in concretere programmapunten, waarin het CDA niet alleen de overheid verantwoordelijk stelde voor de bescherming van ‘gedeelde normen en waarden’, maar van heel de samenleving verlangde deze te onderschrijven:

Van mensen en hun organisaties mag verwacht en moet indien nodig geëist worden dat zij aan onze samenleving deelnemen op basis van deze gedeelde waarden en normen. Daarbij is de onderschrijving van de scheiding tussen kerk en staat een eerste vereiste. Ook de rol van de autochtone bevolking in het streven naar sociale cohesie verdient aandacht.⁸²

Aangezien kennis van en respect voor ‘de Nederlandse wetgeving, cultuur en geschiedenis’ voor nieuwkomers belangrijk was, moesten aan de verplichte inburgeringstoets hogere eisen worden gesteld.⁸³

In *Slagvaardig en samen* (2010), ten slotte, werd de lijn van eerdere programma’s voortgezet, waarbij mede was geput uit een nieuw rapport van het WI getiteld

‘Geen buigingen naar rechts?’

Integratie op waarden geschat. Een studie naar remmende en stimulerende krachten, dat in 2008 het licht zag:

De Nederlandse samenleving is gevormd in een unieke geschiedenis van sociale verhoudingen en de joods-christelijke en humanistische traditie. Deze zijn uitgemond in een rechtsstaat die is gebaseerd op de principes van vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit. Iedereen die in dit land woont of werkt zal de Nederlandse grondwet moeten respecteren. Het CDA vraagt van nieuwkomers om die waarden te delen op grond waarvan ze hier zijn toegelaten: ruimte bieden aan andersdenkenden en gelovigen. Wie een plek wordt gegeven, hoort deze ook aan anderen te bieden.⁸⁴

In het daaropvolgende artikel maakte de partij in haar verkiezingsprogram duidelijk dat niet alleen de ‘joods-christelijke en humanistische traditie’ maar ook ‘de Westerse cultuur en waarden en normen’ als ‘leidend [...] voor de samenleving’ werden gezien.⁸⁵ De nieuwe christendemocratische nadruk op een westerse *Leitkultur* was inderdaad een heel ander geluid dan de pluriformiteit die in de jaren tachtig en negentig centraal stond. Er was daarbij wel tevens oog voor de andere kant, in die zin dat gewezen werd op het gevaar van polarisatie tussen allochtonen en autochtonen:

Wie Nederland binnenkomt moet deelgenoot van de samenleving worden. Wanneer dat niet gebeurt, leidt dat tot alternatieve samenlevingen met eigen waarden en normen. [...] Maar de overgrote meerderheid hier wonende immigranten doet het goed. [...] Het vertrouwen tussen bevolkingsgroepen wordt niet hersteld door de scheidslijnen tussen ‘wij’ en ‘zij’ te benadrukken.⁸⁶

Het uiteindelijke doel was een samenleving waarin iedereen geïntegreerd was in een gemeenschap, die tot uitdrukking kwam in nationale feestdagen als Koninkinnedag en de viering van 4 en 5 mei.

In de afgelopen dertig jaar is het CDA aldus programmatisch sterk door de bocht gegaan inzake het integratiebeleid. Was er gedurende de eerste twee decennia een nadruk op de vrijheid voor nieuwe minderheden en de waarde van een multiculturele samenleving voor Nederland, de nieuwe eeuw stond tot nu toe vooral in het teken van een strengere opstelling ten opzichte van nieuwkomers. Meer dan op andere terreinen kwam hier een expliciete nadruk op westerse morele waarden te liggen, die als normatief golden voor elke ingezetene. Het was een terrein waarop het CDA – dat net zoals de meeste partijen sinds de jaren zestig minder geneigd was om al te direct te prediken – in staat was om duidelijk stelling te nemen inzake de levensbeschouwelijke fundamenteën van de Nederlandse samenleving. Ook hier was natuurlijk sprake van continuïteit, in de zin dat ook de oude ‘multiculti’-lijn van het CDA veel zei over het christendemocratisch besef dat religie belangrijk is

voor zowel de ordening als de vrijheid van de samenleving. De accenten lagen na 2002 evenwel duidelijk heel anders.

Tot besluit

Wat valt op grond van het bovenstaande te zeggen over de programmatische ontwikkeling van het CDA gedurende de eerste dertig jaar van zijn bestaan? Wat om te beginnen een moreel-ethisch thema als huwelijk en gezin betreft: dit is een onderwerp waarmee onder meer de confessionele voorlopers van het CDA zich traditioneel hebben geprofileerd. De programmatische positionering overziende, kan worden geconstateerd dat het CDA deze lijn, zeker sinds 1998, voortzet. Een modern gezins- en familiebeleid vormt ongetwijfeld een van de speerpunten van de partij. Veel energie is gestopt in het ontwikkelen van ideeën hiervoor, waarvan de levensloopverzekering waarschijnlijk het meest in het oog springend is. Terwijl deze tot dusverre geen doorslaand succes is geworden, is een ander idee – het in het leven roepen van een minister voor Jeugd en Gezin – in 2007 wel aangeslagen.

De aandacht voor het gezin zou op het eerste gezicht als conservatief kunnen worden aangemerkt, maar dan wordt voorbijgegaan aan de veranderde omschrijving van het gezin die de christendemocratie hanteert. Uit de bestudeerde programma's en rapporten kan deze ontwikkeling tamelijk nauwkeurig worden afgeleid. Kern van de nieuwe aanduiding is dat alternatieve samenlevingsvormen waarin beide partners bereid zijn duurzame verantwoordelijkheid voor elkaar en de eventuele kinderen te aanvaarden, worden gelijkgesteld aan het traditionele huwelijk. Wat later werden daarbij ook relaties tussen partners van gelijk geslacht betrokken, al was de partij niet voor openstelling van het huwelijk. Nu het zogeheten homohuwelijk wettelijk geregeld is, ziet het CDA geen aanleiding hieraan te tornen en is de partij bijvoorbeeld ook voor de mogelijkheid van adoptie van buitenlandse kinderen door homoparen.⁸⁷ Om echter de christendemocratische aanvaarding van pluriforme samenlevingsvormen louter te karakteriseren als een behoedzame meegaandheid is misschien iets te kort door de bocht. In met name het rapport *I+I=samen* heeft het WI in elk geval getracht een in zijn ogen principiële onderbouwing van deze keuze te verwoorden.

In het denken over de rol van de overheid heeft in de geschiedenis van het CDA vanaf het eerste begin in 1977 de notie van de verantwoordelijke samenleving de rode draad gevormd. Hiermee zette de partij de traditie voort van haar voorlopers, die met behulp van beginselen als soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit vele decennia lang hadden gereflecteerd op de juiste verhouding tussen staat en samenleving. Welbeschouwd heeft dit door de geschiedenis heen het belangrijkste thema van de christelijke politiek gevormd. Laten we de betreffende paragraaf uit dit hoofdstuk op ons inwerken, dan springt het eerste verkiezingsprogramma uit 1977 eruit voor zover dit pleitte voor meer overheidsbeleid. In de jaren erna legde

de partij juist het primaat bij de samenleving, al bleef de overheid op de achtergrond voortdurend een belangrijke, subsidiaire rol spelen.

Hier kan zonder veel moeite een lijn worden getrokken van rapporten als *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij* (1983) en *Werkloosheid en crisis in onze samenleving* (1984), via *Nieuwe wegen, vaste waarden* (1995) en de diverse uitwerkingen daarvan, naar de programma's die ten grondslag lagen aan de 'hervormingsagenda' van de eerste kabinetten-Balkenende. Aan de kant van de samenleving lag aanvankelijk het accent op maatschappelijke organisaties, terwijl vanaf 1994 en in versterkte mate sinds 2002 de burger in de programma's zijn entree maakte. Aangezien burgers zich ook (zullen) organiseren, bleven de maatschappelijke verbanden wel opmerkelijke aandacht krijgen, zij het dat in een notie als vraagfinanciering de burger meer dan voorheen het vertrekpunt vormt. In het accent dat het CDA in dit verband op de samenleving legt, kan men een conservatief element onderscheiden. Voor zover de partij in latere jaren meer afstand nam tot maatschappelijke organisaties en de burger meer als vertrekpunt koos, kan eventueel gesproken worden van een liberaal-conservatieve denkrichting. Anderzijds dient het belang van deze verschuiving niet te worden overschat. Behoudens de KVP, die gedurende een bepaalde periode meer corporatistisch was ingesteld, valt ook te betogen dat de burger in het gedachtegoed van de verantwoordelijke samenleving en zijn confessionele voorlopers altijd al centraal heeft gestaan.

Groter dan bij huwelijk en gezin, en de visie op de overheid is de plaats van religie in het integratiebeleid van het CDA. De christelijke politiek heeft zich vanouds sterk gemaakt voor een publieke rol voor religie, en de partij heeft deze benadering aanvankelijk ook gevolgd ten aanzien van de zogeheten 'nieuwe minderheden'. Net zoals de traditionele christelijke groeperingen de vrijheid kregen om hun eigen instellingen op te zetten, zo moesten ook migranten de ruimte krijgen, zo lijkt de opvatting daarachter te zijn geweest. De multiculturele samenleving in het algemeen en culturele verscheidenheid in het bijzonder werden beschouwd als na te streven idealen.

Vanaf het eind van de jaren negentig zien wij hierin een kentering optreden en werd naast culturele verscheidenheid in toenemende mate het belang van gemeenschappelijke waarden onderkend.⁸⁸ Een grote nadruk op het primaat van eigen Nederlandse waarden zou pas na de verkiezingen van 2002 zichtbaar worden. Minderheden dienen zich aan te passen aan de nationale identiteit, die als leidend wordt beschouwd. Het is zeker mogelijk om deze wending te duiden in termen van een opschuiving richting 'conservatisme'. Daarbij kunnen evenwel tenminste twee kanttekeningen worden geplaatst. Ten eerste tracht het CDA een tweedeling tussen autochtonen en allochtonen te vermijden door het belang van gemeenschappelijke waarden te presenteren als een aangelegenheid die de Nederlandse samenleving als geheel ter harte dient te gaan. In de tweede plaats is het niet geheel ondenkbaar dat, nu een nieuw evenwicht tussen culturele verscheidenheid en gedeelde waarden lijkt te zijn bereikt, de partij in de toekomst juist weer meer het accent zal gaan leggen op haar ideologische rol als tegenhanger van het laïcisme.

De expliciete vermelding van de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van onderwijs in het regeerakkoord van het in oktober 2010 aangetreden minderheidskabinet-Rutte van VVD en CDA, gedoogd door de PVV, levert hiervoor theoretisch een goed uitgangspunt, maar afgewacht moet worden welke inhoudelijke consequenties de partij al dan niet zal trekken uit de voor haar dramatisch uitgekakte Tweede Kamerverkiezingen van 2010.

Het is dus moeilijk te concluderen op basis van drie grote beleidsterreinen – gezin, overheid en integratie – dat het CDA zonder meer ‘conservatiever’ is geworden. Het adagium uit de oprichtingsfase, ‘wij maken geen buigingen naar links en geen buigingen naar rechts’, blijkt ook wat het tweede deel ervan betreft grosso modo nog altijd op te gaan. Dat is niet alleen zo omdat bij de eerste twee beleidsterreinen het CDA grote lijnen van continuïteit vertoont, maar ook omdat op alle drie terreinen de Nederlandse politiek zelf conservatiever is geworden – zeker als het gaat om de rol van de overheid en de visie op integratie, in aanzienlijk mindere mate omtrent het gezin. In dit licht bezien is de ideologische geschiedenis van het CDA niet in eerste instantie de geschiedenis van een steeds conservatiever geworden politieke stroming, maar eerder het verhaal van een schipperende centrumpartij die ondanks alle goede ideologische bedoelingen vooral is meegegaan met de tijdgeest.

¹¹⁸ *Reformatorisch Dagblad*, 27 mei 2010.

¹¹⁹ www.parlement.com/9291000/d/tk30891_4.pdf (geraadpleegd begin juli 2010).

¹²⁰ www.parlement.com/9291000/d/rgvkbal-kiv.pdf (geraadpleegd begin juli 2010).

¹²¹ Het derde kabinet-Balkenende steunde op een minderheidscoalitie van CDA en VVD. Het was een overgangskabinet, met als voornaamste taak het uitschrijven van vervroegde Tweede Kamerverkiezingen en het indienen van de begroting (en het belastingplan) voor 2007. Het trad aan nadat de D66-bewindslieden uit het tweede kabinet-Balkenende waren gestapt.

¹²² Balkenende op het CDA-congres van 10 november 2007; zie ook: *NRC Handelsblad*, 10 november 2007.

¹²³ T. Broer en M. van Weezel, 'Kabinet-Balkenende IV. Het monster van Beetsterzwaag', *Vrij Nederland*, 22 mei 2010, 32-39, aldaar 39.

¹²⁴ Ibidem.

¹²⁵ Ibidem.

¹²⁶ H. Tjeenk Willink, *Wat kan binden in plaats van scheiden*. Bijlage bij het eindverslag van de informateur (5 juli 2010).

¹²⁷ *Trouw*, 1 juli 1995.

¹²⁸ M.J. Fraanje en J. de Vries, *Gepland toeval. Hoe Balkenende in het CDA aan de macht kwam* (Amsterdam 2010).

¹²⁹ Wijffels in het televisieprogramma Buitenhof, 19 september 2010.

¹³⁰ Brief van Ab Klink aan Maxime Verhagen en Henk Bleker, 1 september 2010. Zie ook *NRC Handelsblad*, 2 september 2010; *Trouw*, 3 september 2010.

¹³¹ *NRC Handelsblad*, 1 oktober 2010.

¹³² *Trouw*, 29 april 1995.

Bijdrage Kennedy en Ten Napel

¹ A. Palinka, 'European Christian Democracy in comparison' in: M. Gehler en W. Kaiser ed., *Christian Democracy in Europe since 1945*, Volume 2 (Londen 2004) 205-206; zie ook: P. Delwit ed., *Démocraties chrétiennes et conservatismes en Europe. Une nouvelle convergence?* (Brussel 2003).

² Afscheidscollege Emiel Lamberts, Leuven, 18 november 2006 ([http://kadoc.kuleu-](http://kadoc.kuleuven.be/nl/acti/stu/lamberts_afscheidscollege.php)

[ven.be/nl/acti/stu/lamberts_afscheidscollege.php](http://kadoc.kuleuven.be/nl/acti/stu/lamberts_afscheidscollege.php)). Zie voor een bredere discussie van deze problematiek: T.A. Kselman en J.A. Buttigieg ed., *European Christian Democracy. Historical legacies and comparative perspectives* (Notre Dame, IN. 2003).

³ Palinka, 'European Christian Democracy in comparison', 205-206.

⁴ In enkele gevallen zelfs letterlijk; zie: A.A.M. van Agt, 'Hoogste tijd voor conservatisme', *Christen Democratische Verkenningen* 22 (2002) 12-22; A.H.M. Dölle, 'CDA behoeft ondertitel "sociaal conservatief"', *Christen Democratische Verkenningen* 23 (zomer 2003) 70-83.

⁵ P. Lucardie, 'Paradise lost, paradise regained? Christian Democracy in the the Netherlands' in: S. Van Hecke en E. Gerard ed., *Christian Democratic Parties in Europe since the End of the Cold War* (Leuven 2004) 159-178, aldaar 169-170.

⁶ Ibidem 171.

⁷ J.J.M. van Holsteyn, 'Nieuwe ronde, nieuwe kansen. Over de electorale mogelijkheden van een conservatieve partij' in: H. Pellikaan en S.P. van der Lubben ed., *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen* (Utrecht 2006) 137-171. Zie ook de bijdrage van Van Holsteyn en Irwin in deze bundel.

⁸ S. Van Hecke, 'A decade of seized opportunities. Christian Democracy in the European Union' in: Van Hecke en Gerard, *Christian Democratic Parties in Europe*, 269-295. Zie ook de bijdrage van Van Hecke in deze bundel.

⁹ H. Vollaard, 'De flexibele formules van het CDA' in: Pellikaan en Van der Lubben, *Ruimte op rechts*, 132-133.

¹⁰ H. Pellikaan, 'De politieke ruimte en ideologische kenmerken van een partij' in: Pellikaan en Van der Lubben, *Ruimte op rechts*, 21-43. Zelf zouden we de term 'neo-conservatief' niet gebruiken omdat deze verward kan worden met de Amerikaanse 'neo-conservatives', die historisch gezien twee specifieke gedaantes hebben gehad: in de eerste plaats een houding van voornamelijk Amerikaans-joodse intellectuelen die geleidelijk aan, vooral vanaf de jaren zeventig,

hun linkse denkbeelden inruilden voor meer conservatieve denkbeelden over cultuur en een sterk anticommunisme; en ten tweede een 'school' die zich hard maakte voor een interventionistische Amerikaanse politiek die (islamitische) tirannie zou bestrijden en een Amerikaanse hegemonie zou bewerkstelligen. Beide (overigens verwante) gedaantes van de 'neocons' hebben veel minder betrekking op Europa, geworteld als ze zijn in een specifiek Amerikaanse context. Beter is het te spreken van een 'nieuw conservatisme' – indien men behoefte heeft om conservatieven van nu te onderscheiden van conservatieven uit het verleden – om zo de verwarring te voorkomen.

¹¹ B. de Vries, *Overmoed en onbehagen. Het hervormingskabinet-Balkenende II* (Amsterdam 2005) 8.

¹² A. Vliegthart en R. van Raak, 'De leegte van rechts. Wat is het neoconservatisme in Nederland?' in: Pellikaan en Van der Lubben, *Ruimte op rechts*, 238-256.

¹³ Vollaard, 'De flexibele formules', 127.

¹⁴ J.W. de Beus, 'Een derde eeuw van Nederlands conservatisme' in: Pellikaan en Van der Lubben, *Ruimte op rechts*, 227-228.

¹⁵ Een beknopt statement van Van Kersbergen standpunt is te vinden in: C.J. van Kersbergen, 'The distinctiveness of Christian Democracy' in D.L. Hanley ed., *Christian Democracy in Europe. A Comparative Perspective* (Londen 1994) 31-47. Zie ook zijn bijdrage in deze bundel.

¹⁶ F. Wilson ed., *The European center-right at the end of the twentieth century* (New York 1998).

¹⁷ A. Etzioni, *The New Golden Rule. Community and Morality in a Democratic Society* (New York 1997).

¹⁸ *Mens, waar ben je? Een verkenning van het christen-democratisch mensbeeld*, CDA WI (Den Haag 2006) 128.

¹⁹ Habermas samengevat in: S. Gunn, *Revolution of the right. Europe's new conservatives* (Londen 1989) 4-6.

²⁰ M. Seeleib-Kaiser, S. van Dyk en M. Roggenkamp, *Party politics and social welfare. Comparing Christian and Social Demo-*

cracy in Austria, Germany and the Netherlands (Cheltenham 2008) 150-155, 159-163.

²¹ Zie ook de bijdrage van Ten Napel in deze bundel.

²² Zie ook: Vliegthart en Van Raak, 'De leegte van rechts', 252.

²³ *Vernieuwing in samenspraak*, CDA (Den Haag z.j. [1976]) 40.

²⁴ *Niet bij brood alleen. CDA-verkiezingsprogramma '77-'81*, CDA (Den Haag z.j. [1977]) 10.

²⁵ *Ibidem*. Vergelijk ook de artikelen 14 en 15 van het *Program van Uitgangspunten van het Christen Democratisch Appèl*, CDA (Den Haag z.j. [1980]).

²⁶ *Om een zinvol bestaan. Nieuwe wegen naar een verantwoordelijke samenleving. CDA-verkiezingsprogramma '81-'85*, CDA (Den Haag 1981) 34.

²⁷ *Uitzicht. Samen werken voor morgen. CDA Aktieprogramma*, CDA (Den Haag 1986) 21.

²⁸ *Uitzicht. Samen werken voor morgen*, 22.

²⁹ *1+1=samen. Publieke erkenning van lotsverbondenheid. Een christen-democratische bijdrage tot de gedachtenvorming over huwelijkse en niet-huwelijkse tweerelaties*, CDA WI (Den Haag 1986) 9, 66, 68.

³⁰ *Ibidem*, 54-57. Zie bijvoorbeeld ook: *Verantwoord voortbouwen. Program van Aktie '89-'93*, CDA (Den Haag 1989) 70-71.

³¹ *Wat echt telt. Werk, veiligheid, milieu. Landelijk verkiezingsprogramma CDA 1994-1998*, CDA (z.p. 1994) 27.

³² *Ibidem*.

³³ Seeleib-Kaiser, Van Dyk en Roggenkamp, *Party politics and social welfare*, 160-161.

³⁴ *Samenleven doe je niet alleen. Verkiezingsprogramma 1998-2002*, CDA (Den Haag 1998) 20.

³⁵ *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid. Verkiezingsprogramma 2002-2006*, CDA (Den Haag 2002) 10.

³⁶ *Ibidem*, 19-20.

³⁷ *Vertrouwen in Nederland. Vertrouwen in elkaar. Verkiezingsprogramma 2006-2011*, CDA (Den Haag z.j. [2006]) 25.

³⁸ *Ibidem*, 26.

³⁹ *Slagvaardig en samen. Verkiezingsprogramma 2010-2015*, CDA (Den Haag 2010) 14.

- ⁴⁰ *Niet bij brood alleen*, 9.
- ⁴¹ Ibidem.
- ⁴² *Om een zinvol bestaan*, 5.
- ⁴³ Ibidem, 14.
- ⁴⁴ Ibidem, 16.
- ⁴⁵ *Appèl en weerklank. Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij*, CDA (1983); *Werkloosheid en de crisis in onze samenleving. De samenhang tussen economie, cultuur en politiek*, CDA WI (Den Haag 1984) 43.
- ⁴⁶ *Uitzicht. Samen werken voor morgen*, 3.
- ⁴⁷ Ibidem, 3-4.
- ⁴⁸ Ibidem, 6.
- ⁴⁹ Ibidem, 20.
- ⁵⁰ *Verantwoord voortbouwen*, 5.
- ⁵¹ Ibidem.
- ⁵² Ibidem, 6.
- ⁵³ Ibidem, 7.
- ⁵⁴ Zie hierover ook: J.P. Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een Christen-democratische visie op de samenleving, overheid en politiek* (Soesterberg 2002) 27.
- ⁵⁵ *Wat echt telt*, 10.
- ⁵⁶ Ibidem, 17.
- ⁵⁷ Ibidem, 113.
- ⁵⁸ *Samenleven doe je niet alleen*, 44.
- ⁵⁹ Ibidem, 52.
- ⁶⁰ *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, 8.
- ⁶¹ Deels gepubliceerd onder de titel 'Het wachten moe.' Bijvoorbeeld: *Vertrouwen in talent. Ruimte voor onderwijs met een missie*, CDA WI (Den Haag 2001).
- ⁶² *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, 8-9.
- ⁶³ *Vertrouwen in Nederland*, 13.
- ⁶⁴ Vergelijk de gelijknamige uitgave van *Christen Democratische Verkenningen* (zomer 2005) onder redactie van G. van den Brink, T. Jansen en D. Pessers.
- ⁶⁵ *Vertrouwen in Nederland*, 45.
- ⁶⁶ Ibidem.
- ⁶⁷ *Slagvaardig en samen*, 81.
- ⁶⁸ *Niet bij brood alleen*, 12.
- ⁶⁹ Ibidem.
- ⁷⁰ *Om een zinvol bestaan*, 71.
- ⁷¹ Ibidem, 74.
- ⁷² Ibidem.
- ⁷³ Zie respectievelijk: *Uitzicht. Samen werken voor morgen*, 28; *Verantwoord voortbouwen*, 75; *Wat echt telt*, 28.
- ⁷⁴ *Samenleven doe je niet alleen*, 40.
- ⁷⁵ Ibidem, 41.
- ⁷⁶ Ibidem, 57.
- ⁷⁷ *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, 23. In het conceptprogramma stond in plaats van 'nieuwkomers' nog 'multiculturele samenleving'.
- ⁷⁸ Ibidem, 68.
- ⁷⁹ Balkenende, *Anders en beter*, 62; zie ook de bijdrage van Van Kersbergen in deze bundel.
- ⁸⁰ *Vertrouwen in Nederland*, 12.
- ⁸¹ Ibidem, 25.
- ⁸² Ibidem, 32.
- ⁸³ Ibidem.
- ⁸⁴ *Slagvaardig en samen*, 13.
- ⁸⁵ Ibidem.
- ⁸⁶ Ibidem, 15.
- ⁸⁷ www.cda.nl/Waar_staan_we_voor/Standpunten/Homohuwelijk/Homohuwelijk.aspx (geraadpleegd 2 september 2010).
- ⁸⁸ R. Zwart en A. van Kessel, 'Van zuil naar brug. Het CDA en de integratie van minderheden (1980-2005)' in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2005. God in de Nederlandse politiek* (Den Haag 2005) 51-61.

Bijdrage Koole en Van Holsteyn

- ¹ Onder andere *Het Financieel Dagblad*, 11 juni 2010.
- ² *Nederlands Dagblad*, 26 maart 2010.
- ³ *De Volkskrant*, 11 juni 2010. Voor Brabant is in vergelijkbare zin wel geweest op het feit dat een prominent Brabants Kamerlid, Pieter van Geel, niet meer verkiesbaar was.
- ⁴ *NRC Handelsblad*, 15 juni 2010.
- ⁵ R.A. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht 1992) 112-113.
- ⁶ Zie onder anderen: H.-M.Th.D. ten Napel, 'Een eigen weg'. *De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Kampen 1992); D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* (Den Haag 1992); J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*